

MOLNÁR TAMÁS ELLENFORRADALMA

EGYETEMES HANYATLÁSTÖRTÉNET VAGY A LÉTFELTÉTELEK KIEGYENLÍTŐDÉSE?

P E T Ő Z O L T Á N

A forradalom szó – távol attól, hogy pusztán deskriptív funkciója legyen – alapvetően pozitív jelentésárral bír a magyarban éppúgy, mint a legtöbb mai európai nyelvben. Mégis, az olyan szókapcsolatok, mint az 1642–51-es „angol forradalom”¹ vagy az 1789-es francia forradalom neve – leszámítva a valamely forradalmi eszmének elkötelezett keveseket – mintha alig keltene fel a mai emberben erőteljesebb érzelmi-gondolati impulzusokat vagy intenzívebb érdeklődést. Ehhez hasonló sorsa jut például a reneszánsz (*renaissance* = újjászületés) vagy éppen a reformáció (*reformatio* = újjáalakulás/megváltoztatás) is, amelyek sokkal inkább távoli kultúra- vagy művelődéstörténeti fogalmaknak tűnnek, mintsem a valóságot jelenleg is alakító tényezőknek. Mivel a modern életnek látszólag alig van valamiféle vonatkozása a régmúlt eseményeihez, a fenti fogalmak az emberi történet egyszerű mozzanatainak látszanak, a jelennel való élő ideológiai kapcsolat nélkülieknek, olyanoknak, mint például a hétéves háború, a hadakozó fejedelemségek kora Kínában, vagy éppen a vesztfáliai béke.

Mégis úgy tűnik, hogy a „forradalom” kifejezés valami olyasmi, amelyhez még akkor is inkább pozitív konnotációkat szokás társítani, ha nem különösebben érint meg bennünket annak eszmeisége. Az 1789-es francia forradalomhoz kapcsolódó alakok, mint Robespierre, Danton vagy Marat valószínűleg mindenki számára legalább ismerősek, aki egyáltalán bármiféle alpműveltséggel rendelkezik. Franciaország nemzeti himnusza ma is a *La Marseillaise*, amelynek eredetije a forradalmi Franciaország Habsburg Monarchia ellen induló hadseregének egyik harci dala volt. Július 14-e Franciaországban az 1789-es forradalom ünnepe, és ezzel a dátummal a „gyűlölt zsarnokság szimbóluma”, vagyis a Bastille bevételére emlékeznek. Egy bizonyos forradalom efféle felmagasztalása ugyan csak egyetlen európai országhoz köthető, azonban a forradalom szóhoz olyan különböző jelzőket is szokás kapcsolni, mint például „ipari”, „szexuális”, „technikai”, „digitális” vagy „kulturális” – ilyen értelmű forradalmakról gyakrabban is beszélnek, vagyis inkább az olyan forradalmak vannak jelen a köztudatban, amelyek nem kifejezetten politikai jellegűek. Az összes efféle forradalom – a politikai forradalmakhoz egyébként hasonlóan – valamiféle *előrelépés* képzetével van *eo ipso* asszociálva: hirtelen és nagyarányú változásokat jelölnek velük az emberiség életében, egy korábbi, *vagyis* elavult állapot megváltoztatását, valami újabbnak, *azaz* jobbnak az eljövételét. Talán sohasem nevezünk kifejezetten negatív irányú változásokat forradalomnak,

1 Az angolszász történettudomány inkább a polgárháború (*civil war*) megnevezést használja, és ennek nyomán a magyarban is kezd meghonosodni az „angol polgárháború” megnevezés.

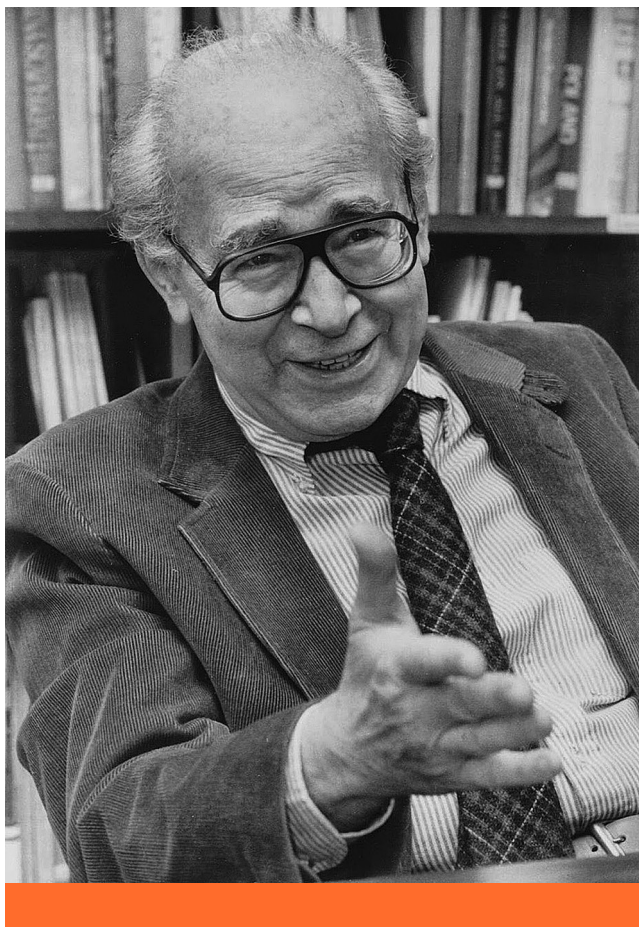
habár ma is akadnak olyanok, akik negatív jelentésárnyalatot társítanak például a „kínai kulturális forradalomhoz”, az oroszországi „bolsevik forradalomhoz” vagy éppen Magyarországon az 1918-as „őszirózsás forradalomnak” is nevezett köztársasági puccshoz, amely megadta a kegyelemdőfést az I. világháborúban vereséget szenvedett Osztrák–Magyar Monarchiának, majd átjátszotta

a hatalmat a kommunisták kezére. Az olyan, nemzeti gondolattal erősen összekapcsolódott fogalmak azonban, mint például az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc vagy az 1956-os forradalom és szabadságharc végül is hazánkban is a *pozitív* értelmű politikai változás érzetét sugallják a forradalmak kapcsán.

Mindehhez viszonyítva az „ellenforradalom” kifejezése szinte alig létezik a mai nyelvhasználatban. Amíg az 1789-es francia forradalom meghatározó alakjairól az emberek többsége legalábbis hallott már, nagyon kevesen ismerik például Henri de la Rochejaquelein, vagyis a forradalmi erők ellen megszervezett „Királyi és Katolikus Hadsereg” legfiatalabb tábornokának a nevét, és Joseph de Maistre, Donoso Cortés vagy Friedrich von Gentz – hogy csak az ellenforradalmi gondolkodás/politikai elmélet legszínvonalasabb képviselőit említsük – éppígy nem ismertek szélesebb körben. Hazánkban a kommunista hatalom az 1956-os eseményekre használta előszeretettel az ellenforradalom megnevezést, vagy az 1919-es antibolsevista megmozdulásokkal és az ún. „fehérterrorral” azonosította, és talán azt is gondolhatnánk, hogy az „ellenforradalom” a kommunista nyelvhasználat sajátos terminológiájában jelen lévő fogalom, ahhoz hasonló, mint például

a „klerikális reakció”, amely a kommunista forradalmat (akár erőszakkal is) megakadályozni akarók politikai állásfoglalását jelöli.

Az ellenforradalom kifejezés használata valójában sokkal régebbi ennél, habár nem tudni egyértelműen, ki nevezte magát először ellenforradalmárnak; a fogalom használata legalább 1793-ig, vagyis a franciaországi jakobinus terror évéig nyúlik vissza,² de az is elképzelhető, hogy ennél korábban is alkalmazták már. Joseph de Maistre, az 1789-es francia forradalom egyik legradikálisabb kritikusa a „rendhez való visszatérés” értelmében használta az ellenforradalom kifejezést 1796-ban *Gondolatok Franciaországról* című művében,³ így ettől az évszámtól kezdve biztosan tudhatjuk: az ellenforradalom kifejezés nem, vagy legalábbis nem csak valami olyasmi, amelyet forradalmár csoportok használnak a velük szemben állók megnevezésére és lejáratására. Az ellenforradalom fogalmát – szemben a forradalommal – kifejezetten politikai értelemben szokás felvetni, vagyis még véletlenül sem beszélünk „ipari”, „szexuális”, „technikai”, „digitális” vagy „kulturális” ellenforradalomról. Az ellenforradalom tehát elsősorban politikai kifejezés, olyan kifejezés, amelynek jelentésárnyalatai vitatottak, használata nem igazán elterjedt, és nincs is igazán meghonosodva sem a politika és történettudományi szaknyelvben, sem pedig a közbeszédben.

Molnár Tamás (1921–2010)

2 A merriam-webster szótár szerint. Lásd: *First Known Use of Counterrevolution*. <<https://www.merriam-webster.com/dictionary/counterrevolution#h1>>

3 „A rend helyreállítása”, írta de Maistre a *Considérations sur la France*-ban (1796), „nem lesz fájdalmas, teljesen természetesnek tűnik”, hiszen nem más, mint „a királyság helyreállítása”, mivel „amit ellenforradalomnak neveznek, nem egy ellentétes forradalom, hanem a forradalom ellentéte”. (JOSEPH DE MAISTRE: *Elmélkedések*. ford. KISARI Miklós, Századvég, Bp. 2020. 185.)

A legkevésbé sem számít népszerű dolognak az ellenforradalom témájával foglalkozni, az pedig, hogy valaki ma kifejezetten „ellenforradalmárnak” nevezze magát, mondhatni, kimeríti az anakronizmus, sőt az excentrizmus gyanúját.

MOLNÁR TAMÁS A FORRADALOMRÓL

Molnár Tamás, a magyar származású filozófus 1969-ben könyvet írt *Az ellenforradalom* címmel, amely 2005 óta magyarul is olvasható. A műnek már az első oldalaiból (illetve a Turgonyi Zoltán által írt előszavából) is kiderül: a szerző szimpátiával kezeli az ellenforradalom kifejezést, sőt védelmébe veszi magának az ellenforradalomnak a jelenségét is. Molnár mellett, hogy megpróbálja definiálni, hogy mit is jelent az ellenforradalom, kísérletet tesz arra, hogy megkeresse az okot, miért is buktak el végül a forradalmi tendenciákkal szembe forduló mozgalmak. Miért lehetséges az, hogy a forradalom jelentésével rendre valamiféle pozitívumot asszociálunk, miközben az ellenforradalom jelentése továbbra is inkább ambivalens vagy negatív?

A modern kor forradalmi mozgalmainak eredetét vizsgáló legtöbb történeti elemzés vagy filozófiai munka inkább abból hajlamos kiindulni, hogy a forradalom lényege az „elnyomás alóli felszabadulás”, még akkor is, ha a forradalom egyébként erőszakos volt, és adott esetben több véráldozattal járt, mint a forradalmat megelőző rezsim fenntartása – vagyis a forradalom definiálásához elegendő egy pozitív értelemben vett végső cél megfogalmazása.⁴ Molnár intencióinak értelmében azonban nem érdemes egyértelműnek venni azt, hogy az az állapot, amely a társadalomban megelőzi a forradalom kirobbanását, leírható volna az elnyomás–szabadság fogalompár kettősével. Értelmezésében a forradalom – legalábbis az újkori, úgynevezett polgári forradalmak és vizsgálódásának kiemelt tárgya, az 1789-es francia forradalom – alapja nem vagy nem lényeges módon az osztályellentét, sem pedig a gazdasági szükségszerűség. Nem a társadalom össztermelésben egyre kevésbé részt vevő s így „felesleges” társadalmi rétegek és csoportok,⁵ mint amilyen a privilégiumokkal rendelkező és ezek alapján megszerveződő egyházi rend, sem pedig a feudális viszonyokban gyökerező nemesség/arisztokrácia valamiféle „anakronisztikus” mi-volta jelenti a valódi okot, amiért a forradalom kitör. Vagyis nem az „idejétmúlt” társadalmi struktúra hozta létre a társadalmi erjedés folyamatát, hanem kifejezetten a forradalmi ideológia. Az *ideológia* az, amely a forradalmat elindítja, azok a tanok és eszmények, amelyeket filozófusok dolgoztak ki. A legdöntőbb tény Molnár szerint ebben a folyamatban éppen az, hogy a társadalom egy tekintélyes része, beleértve magát a hagyományosan szervezett papságot és a nemességet is, vagyis azokat a sieyési értelemben vett „fölösleges osztályokat”, amelyek létét pusztán anakronizmusnak nevezték „a filozófusok”,⁶ maguk is a forradalmi folyamat híveivé lettek.

Molnár szerint nem egyszerűen az történt tehát, hogy egy szűk kisebbség kényszerítette ki a forradalmi átalakulást a saját maga által értelmezett és sajátosan felfogott szabadságesszméinek alapján. Habár többször is megemlíti a szabadkőművességnek a korabeli Franciaországban rendkívül elterjedt forradalmi szektáját, amely „már jóval 1789 előtt azon munkálkodott, hogy felbomlassza

**Molnár úgy látta:
a forradalom
nem áll meg**

4 Hannah Arendt ismert meghatározása szerint például: „Forradalomról csak ott beszélhetünk, ahol a változás új kezdetként értelmezhető, ahol erőszakot egy egészen új állam létrehozásáért alkalmaznak, s ahol az elnyomás alóli felszabadulás legalább célként tekint a szabadság elérésére”. (Hannah ARENDT: *A forradalom*. ford. PAP Mária, Európa, Bp. 1991. 45.)

5 Érdemes néhány pillantást vetni Sieyès abbé *Mi a harmadik rend?* (1789) című forradalmi pamfletjére, amelyben a chartes-i egyházi férfiú döbbenetes magabiztossággal mondta ki a forradalmi ideológia szimbolikus (de nem ritkán gyakorlati) halálos ítéletét mindenre, aki nem „polgár”, vagyis a harmadik rend tagja: „Elegendő itt csak azt érzékeltetni, hogy a kiváltságos rend közszolgáltatásokkal kapcsolatos állítólagos hasznossága képtelenség.” (<http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf716.pdf>)

6 *Les philosophes*, vagyis „a filozófusok” a forradalmár értelmiségi típus egyik megnevezése a francia felvilágosodás időszakában; persze nagyon kevesen nevezhetők ebből a csoportból olyanoknak, akik ténylegesen filozófiai nivón voltak képesek gondolkodni, legtöbbjük számára valójában találhatóbb volna a „politikai ideológus” megnevezés.

a nemzeteket mindenütt, ahol csak gyengének találta őket s így remélte, hogy közelebb jut a maga céljaihoz”,⁷ mégsem lehetséges szerinte a forradalmat egyedül a szabadkőművességhez hasonló szervezetek összeesküvő tevékenységével magyarázni. Kétségtelen, hogy egy ideológiai kisebbség volt az, amely sikerrel győzte meg különösen a társadalom felsőbb osztályainak egy jelentős részét arról, hogy a rendszert át kell alakítani, ebben a folyamatban mégis éppen az a rendkívüli, hogy ez a meggyőzés sikerült. A társadalmi elitek maguk is a forradalom hívei lettek – csak így és ezért győzött végül a forradalom, hiszen a nemesség legnagyobb részben maga sem akarta fenntartani a korábbi rendszert, és sok esetben éppen az arisztokraták álltak a forradalmi folyamatok élére.⁸

Az 1789-es francia forradalom vizsgálata azért is paradigmaticus jelentőségű Molnár számára, mert ez a forradalom jelenti mintegy annak a kornak – az események gyorsaságát tekintve összesűrített – nyitányát, amely a következő évszázadokban az európai társadalmakban szélesebb skálán és nagyobb léptékben is tanulmányozható. Alexis de Tocqueville-hez hasonlóan, aki először használta a „forradalom” kifejezést egy olyan, a történelemben kibontakozó ideológiai vonulat jellemzésére, amely egyfajta „társadalmi inercia” értelmében gördül ki, Molnár is úgy látta: a forradalom nem áll meg. A forradalom esetleg megtorpanhat, hogy fázisokban törjön előre a történelem későbbi alakulása folyamán, de a különböző forradalmak (vagyis a modern világ arculatát a politikai akarat eszközeivel kialakító forradalmak, mint az amerikai, az egymást követő francia, vagy az orosz forradalmak) felfűzhetők egyetlen láncba. Tocqueville alapvetően kritikusan viszonyult a forradalomhoz, habár győzelmét elkerülhetetlennek tartotta. Úgy vélte: az újkori történelemben társadalmi feltételek kiegyenlítődének folyamata zajlik. Molnár szintén nem látja megállíthatónak a folyamatot.

MOLNÁR TAMÁS AZ ELLENFORRADALOMRÓL

Az *ellenforradalom* című mű legfontosabb meglátása az, hogy a forradalmi tan az 1789-es francia forradalom esetében először hivatkozott a „közvélemény tekintélyére”, ezzel igazolva, hogy a közvélemény az a „láthatatlan erő, amely mindenütt kormányoz, beleértve a királyi palotát is.” Ez voltaképpen a mediatizált politika, a *politikai propaganda* első nagyarányú betörése az emberi történelem folyamatába. A propaganda eszköze pedig nemcsak a televízió, a rádió, az internet vagy az utcai falragasz lehet, hanem a tudomány, a filozófia, de még a vallás is. Még egyszer: ez volt az első nagyarányú megjelenése a történelemben annak a ténynek, hogy a közvéleményt előzetesen létre lehet hozni (hiszen, ahogyan Ortega y Gasset is megjegyzi: az „emberek nagy részének nincs véleménye”).⁹

„Mindenestre úgy látszik, hogy mindenki falta a könyveiket”, ti. a 18. századi „filozófusokét” – írja Molnár, utalva rá, hogy az *Enciklopédia* előkelő helyen szerepelt a nemes emberek könyvtáraiban, egy olyan könyv, amely „mindent egybevetve nem annyira szenttelen tudományos munka volt, mint inkább fegyver”. Nem más, mint „faltörő kos a létező intézmények ellen, a teológia és a metafizika ellen, a szerzetesrendek és a világi hatóságok ellen”. Molnár megjegyzi: a francia forradalmat előkészítő propagandahadjárat során szívesen folytatták az elkötelezett kiadók az elhallgatás taktikáját a „haladás ellenségeivel” szemben „a csend rettenetes cenzúráját” (Oswald Spengler) alkalmazva, amely „a sajtó és más hírközlő és kommentáló eszközök által mind jobban uralt világban [...] halálos fegyver lehet eszmék elhallgattatására, miközben a sokféleség tolerálásának látszatát büszkén és álszent módon őrzik.”¹⁰

7 MOLNÁR Tamás: *Az ellenforradalom* [1969] ford. TURGONYI Zoltán, Kairosz, Bp. 2005. 87.

8 Ilyen volt például az ország egyik leggazdagabb embere, az orléans-i herceg, a király egyik kuzinja, aki egyben nagymestere volt a Grande Loge de France szabadkőműves páholyának is, s XVI. Lajos kivégzésére szavazott – Philippe Égalité (Egyenlőség Fülöp) herceget azonban a jakobinusok a királyhoz hasonlóan kivégezték.

9 JOSÉ ORTEGA Y GASSET: *A tömegek lázadása* [1929] ford. PUSKÁS Lajos, Kir. M. Egyetemi Nyomda, Bp. 1938. 51.

10 A bekezdés idézetei mind innen származnak: MOLNÁR: *Az ellenforradalom*. I.m. 29.

Molnár kétféle politikai típust azonosít, s provizórikusan „jobboldalnak”, illetve „baloldalnak” nevezi ezeket: a baloldal szerinte a forradalomra irányul,¹¹ miközben a jobboldal nem mozgósít, hanem a múltra hivatkozik. Az *ellenforradalom* tanúsága szerint a forradalommal szembeszegülő erő, vagyis a jobboldal legfontosabb hibája az volt, ami természetéből is következett. Nem tudta fegyverként felhasználni azokat az eszközöket, amelyekkel a baloldal élt, elitisztikus maradt, s így nem tudott hatni a tömegekre, „a konkrétéhoz ragaszkodott mind a tények, mind az emberi természet területén”, ezért az ellenforradalmárok egyfajta elszigeteltségben dolgoztak, a „véleményformáló mechanizmus hiánya” miatt veszítették el a küzdelmet, miközben a forradalmi gondolat demagóg és leegyszerűsítő ereje révén győzött. A forradalom önpropagandája nem csupán sikeres volt, hanem találkozott is a társadalom utópiára irányuló igényével.¹²

Molnár elemzése szerint az ellenforradalmárok már abból a tényből kifolyólag is lépéshátrányból indultak, hogy 1789 előtt az események nem kényszerítették rá őket saját politikai elméleteik megfogalmazására, a forradalmárok viszont kénytelenek voltak elmélyíteni elemzéseiket: miközben a forradalmárok képesek voltak politikai elméletüket összekapcsolni a 18. század népszerű filozófiai áramlataival, addig az ellenforradalmárok hivatkozásai elavultaknak tűnhettek.¹³ Az ellenforradalmár szerzőket (de Maistre, de Bonald, Angliában Burke, Németországban Gentz), elsősorban azért utasították el, mert amit leírnak, az valóságos, míg a forradalmi szerzők azért népszerűek, mert spekulatívak. Az ellenforradalmár úgy hiszi, „hogy a világosan kifejtett eszme számára nem kell reklám, ezzel szemben szinte tiszteletlenség, ha elfogadását sürgetjük.” Míg az ellenforradalmár „szervező elvnek gondolja el Istent, a forradalmár szerencsejátékot képzel Isten helyébe: a dolgok nem szükségszerűen azok, amik, hanem lehetnének mások; az embernek, aki magasabb rendű az istenneknél, gondoskodnia kell az »új teremtmények« kipróbálásáról.” A forradalmi gondolkodásnak ugyanakkor „megvannak a maga sablonjai [...], ám a filozófia magja mégiscsak az a meggyőződés, hogy az ember a maga ura, nincs alávetve semmiféle rendnek [...] a forradalomhoz csatlakozva az emberek általánosságban úgy érzik, magasabb lett a rangjuk [...], ezért győz az emberek elméjében.”¹⁴

az ellenforradalmárok
lépéshátrányból indultak

MODERN ERETNEKSÉG

Molnár értelmezésében a francia forradalom hármasszava azt jelenti, hogy nincs szükség különböző szabadságokra, mivel a szabadság egyetemes, a társadalmi világ legnagyobb problémája pedig az, hogy a monarchia és az egyház „természetellenes” viszonyokat tart fenn az emberek között. A felvilágosodás ideológiája szerint azonban az emberiség már „kilépett gyermekkorából” (emlékezzünk: Kant híres megfogalmazása szerint „a felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából”) és képessé vált arra, hogy teljesen racionális viszonyok alapján rendezze újra életét. Az, ami ellen a forradalom mélyebb értelemben fellázadt, voltaképpen a lét hierarchikus szemlélete volt. Ahogyan Molnár egy másik művében, *Az autoritás és ellenségeiben* fogalmaz: a korunkat megelőző szövegek, amelyek az emberi viszonyokat tárgyalják, egy-

11 Ezt a gondolatot még élesebben fogalmazza meg egy, *Az ellenforradalom* szellemiségével rokonítható tanulmánygyűjteményében. „A baloldal célkitűzése a *forradalomban* összpontosul [...] a történelem állandó mozgásban van, és a tipikus baloldali beilleszkedik ebbe a *perpetuum mobile*-be mint természetes közegbe. Léteznek persze regressziós korok is – állítja Molnár –, de az univerzum és benne minden a cél felé tör, annak egyengeti az útját.” (MOLNÁR Tamás: *A jobb és a bal*. Kairosz, Bp. 2004. 189.)

12 Molnár másutt is aláhúzza az érvelést: „Egy hosszú hagyomány a Nyugat történelmében a baloldalnak kedvezett, annak »értékei« összeolvadtak az általános kultúrával és a kultúráról való művelt beszéddel. A jobboldalon ez nem történt. Még a humanista és laicizáló bal több százados küzdelmet folytatott eszmei győzelmeért, a jobb tulajdonképpen nem is létezett, pontosabban »otthon« volt az általa is létrehozott civilizációban. Nem volt szüksége támaszra, azt megkapta az államtól és az egyháztól.” (MOLNÁR: *Uo.* 195.)

13 *Uo.* 81.

14 *Uo.* 68–69.

fajta „tiszteletet tanúsítanak az iránt, ahogyan a dolgok a maguk teremtetett voltában vannak, és az iránt, ahogyan a társadalom és a világ strukturálódik. A valóság, a világegyetem belső elve iránt tanúsított tisztelet az, ami elválasztja a demokrácia győzelmét megelőző irodalmat az azt követő irodalomtól.”¹⁵

Egy ehhez hasonló álláspontot vázol fel *A modernség politikai elveiben* is: „A létnek van egy állandó alkata; ezt Isten teremtette és gondviselése alatt tartja; ez az alkat az emberi elme által érthető, az ember tehát nem a véletlen produktuma, s nem is »idegen« [...] a világmindenségben; a teremtetett alkatot az ember bizonyos mértékben befolyásolni képes, bár a bölcsesség éppen a mértéktartásban áll, különben katasztrófát és tragédiát idézhetünk elő [...] ez egyaránt áll a természetre (ökológia) és a társadalomra (radikális ideológiák), a történelem egészére és az emberek egymás közötti viszonyára; egy »új korszakban« meg kell látnunk az idáig még ismeretlen tényezőket, de a folytonosságot is tudatosítani kell.”¹⁶

Az ilyen álláspontokhoz viszonyul az a forradalmi ideológia, amely szerint le kell rombolni a társadalom hierarchikus struktúráját (egyenlőség), mivel így lehetséges elérni a szabadságot és a testvériséget. Ez a gondolat Molnár értelmezésében végeredményben maga az Utópia. Elvégre nem kevésbé utópikus, mint Morus Tamás *Seholszigete*, ahol a teljes egyenlőség nevében a pénzt megszüntetik, a „túlnépesedett” családoktól elveszik a fölösleges számú gyermekeket, hogy azok másik, még nem „túlnépesedett” családnál nevelkedhessenek a tökéletes társadalmi egyenlőség és szimmetria megvalósításának érdekében, azokat a dologtanokat pedig, akik nem adják oda magukat szívvel-lélekkel az egyenlőség társadalmi fegyelmének, szigorúan megbüntetik.¹⁷ Azt, hogy Molnár a forradalmat és a forradalom nyomán létrejövő társadalmakat miért látta mindenekelőtt olyan utópikus elgondolásoknak, melyek gyökere nem is igazán politikai, hanem inkább teológiai, további műveiből lehet megérteni (*A filozófusok istene, Teisták és ateisták*). A filozófus értelmezésében, amennyiben a modernitás az „isteni emberiséget” hirdeti, éppenséggel azt nyilatkoztatja ki, hogy az „ember önmaga istene” (Feuerbach) – vagyis megszünteti

a transzcendenciát, az emberi akarat fölött álló objektív isteni világrendet. Molnár ezt a folyamatot már egészen a középkor végéhez vezeti vissza, sőt olyan folyamatnak tartja, amelynek gyökereit éppúgy meg lehet lelteni a középkori keresztény eretnekmozgalmaknál, mint bizonyos ókori misztériumvallások esetében (vö. *A pogány*

kísértés, Utópia, örök eretnekség). Az ember utópikus önistenítése, amelynek a felvilágosult racionalizmus ideológiai *hübrisze* is következménye, elvezet a forradalomban kibontakozó folyamatokhoz, amelyek végül is a civilizáció, a kultúra, a morál és az ember társadalmi, állami, családi és személyes egzisztenciájának hanyatlásához vezetnek. Az objektív korlátokról tudomást sem vevő modern haladásfogalom végső kimenetele tehát éppoly vészjósló, mint amilyen bizonytalan.

Molnár egy másik, *Az ellenforradalom érveléséhez* szorosan és több síkon is kapcsolódó tanulmányában, *A liberális hegemoniában* fogalmazta meg a forradalmi folyamatnak a modern társadalmakra vonatkoztatott következményeit. A tanulmány érvelése szerint három társadalmi szereplő: az egyház, az állam és a civil társadalom mind „az emberi együttélés természetes formái”, és ez a három forma mindenütt létezik, a törzsektől a birodalomig. E három tényező a történelem folyamán megpróbál felülkerekedni egymáson, mert közös bennük az egész társadalom feletti uralomgyakorlás vágya, azonban mivel egészen a modernitásig egyiknek sem volt ehhez ereje, így egyensúlyi állapotban nyugodtak. E három intézmény mindenkori viszonya határozza meg a politikai rend alapvető kohézióját. A modernitásban Molnár szerint arról beszélhetünk, hogy a hármasság egyik szereplője, a civil társadalom mintegy hegemon szerepre tört, és e helyzetet a „civil társadalom gondolkodó elméi

gyökere nem politikai,
hanem teológiai

15 MOLNÁR Tamás: *Az autoritás és ellenségei*. ford. ÁBRAHÁM Zoltán, Kairosz, Bp. 2002. 12.

16 MOLNÁR Tamás: *A modernség politikai elvei*. Európa, Bp. 1998. 46–47.

17 *Anthologia Philosophico-Politica*. szerk. KEVEVÁRI István – PONGRÁCZ Alex, NKE, Bp. 2021. 59.

[...] már jó előre előkészítették”.¹⁸ Másutt így fogalmaz: „Utópizmus és naivság feltételezni, hogy a hatalom új elosztásával valami lényegesen megváltozott, új uralkodórétegek, új kultuszok születtek, a népesség új szegmentumai kerültek előnyös helyzetbe [...] A felsőbb osztályok helyét a mindenütt jelen lévő bürokráciák foglalják el, amelyek éppoly hatékonyan formálják az új és alakatlan tömegeket, mint hajdan a nemesség és a klérus.”¹⁹

A liberális hegemoniában a szerző azt állítja: az emberek a modern kapitalizmusban az öntudatlanul is átveszik a gép viselkedését, miközben legfeljebb azért mondhatjuk, hogy a „közéletet egyre inkább áthatja a moralitás”, mert a moralitás lép a politika helyére. A civil társadalom azonban önmagából képtelen megalkotni az erkölcsöt, és mindig valami rajta kívülállót kell ehhez használnia, így a civil társadalom erkölcs helyett középszerű szentimentalizmust hoz létre, amely nem más, mint színlelt altruizmus, miközben minden egyetlen célra összpontosul: a termelés és fogyasztás gigantikus vállalkozására.²⁰ A forradalom végső eredménye tehát nem a vágyott egyenlő társadalom megvalósulása lesz, hanem pusztán elitcsere történik: mivel a civil társadalom alapvetően mindig is nyomást gyakorló csoportok, vagyis lobbik segítségével küzdött az állam és az egyház ellen, ezek a csoportok, a győzelmet követően, szimbiózisba kerülnek az állam irányító szervével, a parlamenttel. A modern párt alapvetően a „plutokratikus–oligarchikus érdekek csúcsa”, a parlament pedig, amely „oligarchia a demokráciában”, maga is a lobbicsoportok véleményére hagyatkozik, miközben magát a néppel legitimálja.²¹

1917 és különösen 1945 óta, írja Molnár, „folyamatos forradalmi helyzetben vagyunk. S a forradalom már nem is egyetlen célra összpontosít, amilyen a gazdasági jólét, a nemzeti függetlenség vagy valamely társadalmi csoport emancipációja, hanem inkább egy általánossá lett forradalmi tartalommal és stílussal szembesülünk, egy nihilista dühöngéssel, egy állandó és válogatás nélkül alkalmazott terrorral.” Egy még kiadatlan tanulmányában így egészíti ki *Az ellenforradalom* érvelését: „A forradalom olyan mértékben uralja az intellektuális szcénát és a politikai közbeszédet, hogy még a pártatlan tudósok is ellenvádak fala előtt találják magukat, hacsak nem temetik el az ellenforradalmat *en vogue*. [...] Vajon 1789 és következői egy új idea születése volt, egy régi állam megvalósulása, amelyet az ember századok óta hordozott bensejében? »Történelmi szükségszerűség« volt vagy a szabadkőművesség és más illuminátusok hatalmas »összeesküvése«? Vajon ez a modern népi demokrácia eredete volt vagy a *Rechtsstaat* (jogállam) kidolgozása, amelyet az öreg Kant lelkesedéssel üdvözölt, a jog formulációja, a despotizmus és az önkény szeszélyeivel szemben?»²²

Molnár Tamás műveiből a megszokott egyetemes haladástörténet helyett, amely az emberiség történetét lineáris sikersorozatként ábrázolja az őskortól az újkorig, sokkal inkább egyetemes hanyatlástörténet bontakozik ki, amelyben a forradalom főként a demagógia és manipulatív ereje révén halad előre, a társadalom pedig a modernitás fokozódásával egyre inkább ki van téve a forradalmi eszmék által indukált utópizmus veszélyeinek. Ezek a veszélyek

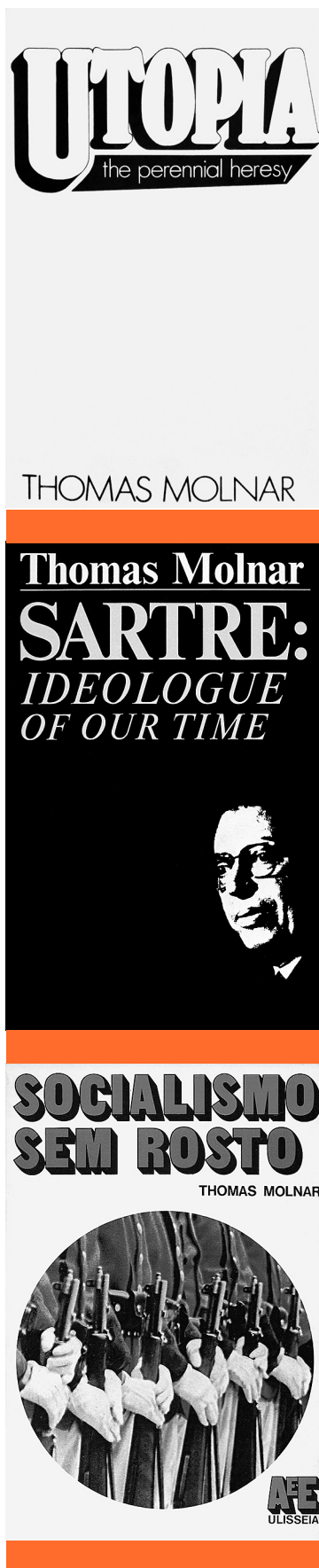
18 MOLNÁR Tamás: *A liberális hegemonia*, ford. GÁBOR Zsuzsa, Gondolat. Bp. 1993. 12.

19 MOLNÁR Tamás: *Mi a baloldaliság?* ford. GÁBOR Zsuzsa, *Kortárs*, 1997/6. 60–68.

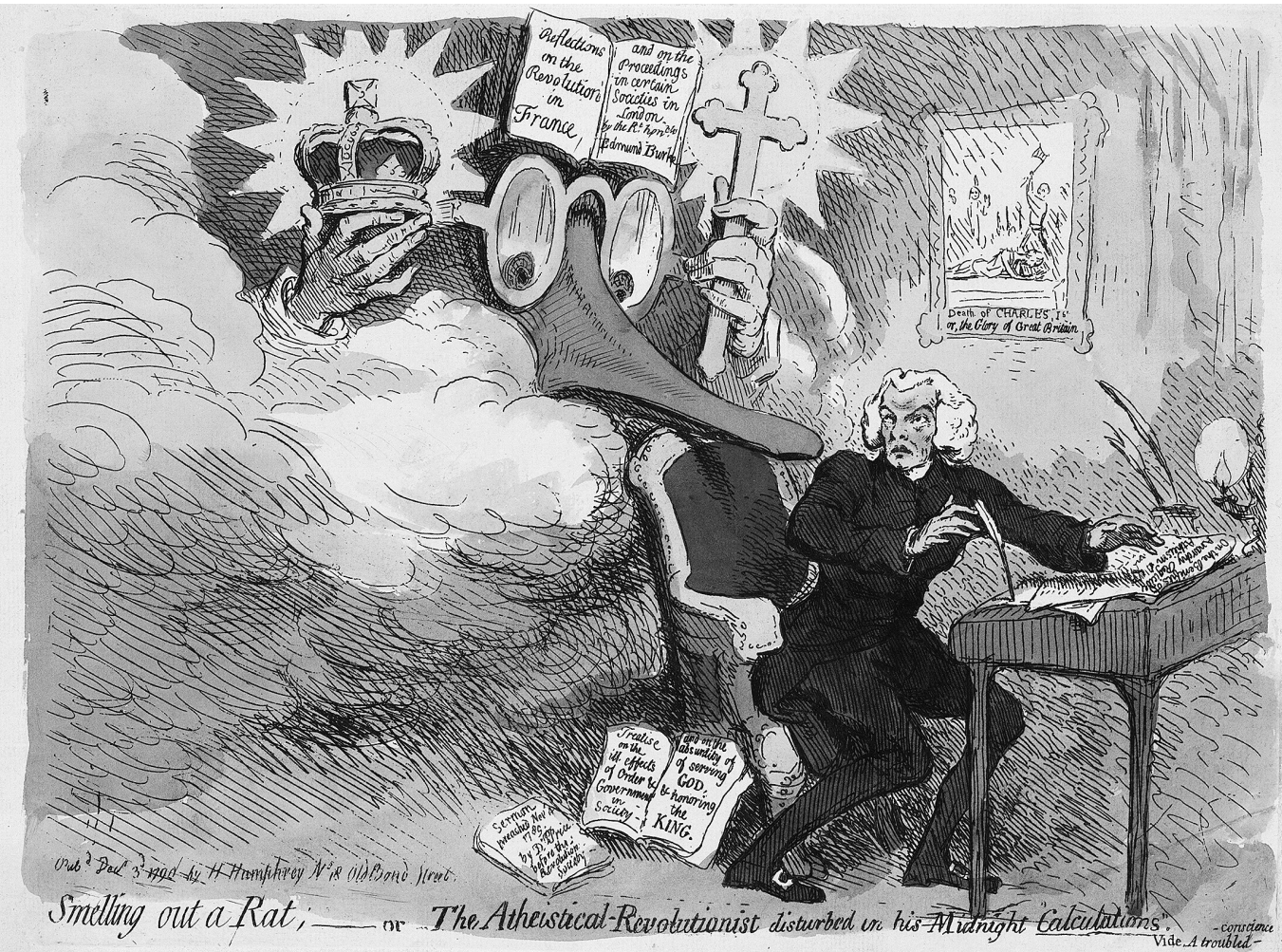
20 MOLNÁR: *A liberális... I.m.* 94–106. Másutt, de hasonló szellemben így fogalmaz: „Az államból a civil társadalom ügynöke lett, és úgy taszigálja ide-oda, mint egy mutatóvanyost, akinek ezerféle kíváncsi szerint kell attrakcióit bemutatnia. Az államnak éppúgy *modus vivendi*, mint az egyháznak: legyen minimális, politikai pártokká és adminisztratív bürokráciákká szilánkosodva fogadja el a társadalmi érdekek végrehajtójának szerepét.” (MOLNÁR Tamás: *Az Egyház, évszázadok záróköve*, ford. LUKÁCSI Huba. Szent István Társulat, Bp. 1997. 25.)

21 MOLNÁR: *A liberális... I.m.* 26.

22 Thomas MOLNAR: *Metamorphoses of the counter-revolution*. Ms 6354/5.

Molnár Tamás műveiből:
Utópia – örök eretnokség (1967),
Sartre, korunk ideológusa (1968),
Arctalan szocializmus (1970
 [1976-os portugál kiadás])

Zavaró tényező – „Az ateista-forradalmár felzaklatása” címmel Edmund Burke szelleme ráijeszt ellenfelére, 1790-es londoni ábrázolás (Library of Congress)

egyre nagyobb mértékben fordulnak a technikai utópia irányába: „az ember öntudatlanul átveszi a gép viselkedését”,²³ így az utópizmus a modernitás kései szakaszában már annyira természetesnek tűnik, hogy ez az, ami a tulajdonképeni normalitásnak számít. Az utópia ellenzői pedig, akik a lét értelmezésének hagyományos struktúrája felé fordulnak, anakronisztikusnak, lázadónak, reakciónak vagy éppen ellenforradalmárnak számítanak.

MOLNÁR TAMÁS MA

Molnárnak az ellenforradalom mibenlétével és természetével kapcsolatos számos elemzése komoly figyelmet. Kétségtelen tény, hogy az, hogy mi jelent elnyomást, már eleve definíció kérdése, hiszen korántsem egyértelmű, hogy egy adott társadalomba beleszületett egyén hogyan éli meg a lét alapvető összefüggéseit. Önkényesség nélkül nem lehet egy utólagos-visszatekintő döntéssel meghatározni, miféle mérték szerint tekinthetett egy premodern társadalmi lény a saját életviszonyaira. A komplex viszonyrendszer, amely egy bizonyos nézőpontból, egy bizonyos szabadságdefiníció értelmében esetleg elnyomásnak tűnhet, az egésze irányuló tekintet fényében már esetleg nem olyan, amely egyáltalán leírható lenne a kizsákmányoló–kizsákmányolt osztályharcos dia-

²³ A gépesítés problematikájáról a legérzékletesebben a *Lélek és gép* című tanulmányában ír. A gép itt szintén az utópia eszköze, mert „a gép mindenre választ kínál – elég megfogalmazni az igényt ahhoz, hogy a mechanikus megoldást ügyesen megtaláljuk –, akárcsak a hit korszakában, amikor az ember azért imádkozott, hogy kérése meghallgatásra találjon.” (MOLNÁR Tamás: *Én, Symmachus. Lélek és gép*. ford. VAJDA Lőrinc, Európa, Bp. 2000. 138.)

lektikájával. A premodern társadalmakat – már ha vizsgálódásunk a lényegre irányul – nem érdemes az elnyomó és áldozat kategóriái szerint megközelíteni: a szabadságjogok különbözősége vagy nem egyenlő volta például jellemzően nem azt jelenti, hogy egyáltalán nincsenek szabadságjogok, a *Rule of Law* modern koncepciójának hiánya pedig éppúgy nem jelenti azt, hogy a törvények nem uralkodnak, ahogyan az írott alkotmány hiánya sem jelent önkényuralmat.

A filozófus elemzései meggyőzően bizonyítják az olyan állításokat is, melyek szerint a forradalom, távol attól, hogy a régmúlt eseménye legyen, valójában olyan eszme, amely ma is a valóság alakító tényezője. A forradalmi ideológia ugyan normalitásként állítja be önmagát, mégis számos olyan gyakorlat és elképzelés eredője, amely a forradalmat megelőző világban inkább a fantazmagória kategóriájába tartozott: ilyen a progresszivisták feltevés, a technológiai utópia reménye, az egyenlőségideológia tolatódása,²⁴ de a mechanikus folyamatokra felépített élet víziója is, ahol mindenekelőtt az „észszerű” (vagy annak tűnő) megnyilvánulások veszik át a kreatív alkotás helyét. Az állandósított progresszió ideológiájának vonalába sorolható az ENSZ által 1987-ben megfogalmazott „fenntartható fejlődés” gondolata is, amely a nyilvánvaló nehézségek ellenére hangsúlyozza, hogy a fejlődés eszméjéről sohasem szabad lemondani, de ugyanennek kurrens változata az ökológiai-gazdasági válságra hivatkozó Nagy Újrakezdés (*Great Reset*) ideológiája is. Ez utóbbit 2020-ban fogalmazta meg Klaus Schwab német közgazdász, a Világgazdasági Fórum elnöke, aki a digitális technológia legújabb generációira felépített, a világ abszolút digitalizálására törekvő „negyedik ipari forradalomnak” is nagy propagátora.²⁵

Éppilyen jelentősek Molnár megfigyelései a politikai propaganda és a forradalom összefüggéseinek vonatkozásaiban is. Ugyan *Az ellenforradalom* már több mint ötvenéves könyv, bizonyos üzenetei nagyon is aktuálisak a jelenkor súlyosan mediatisztált valóságában, ahol a hírközléssel kapcsolatos különböző manipulációk, az álhírek, az ellenhírek, a közösségi médiumok vélemény, identitást és személyiséget formáló (és adott esetben torzító) hatása benyomul a magánszférába, ahol valóban „minden politikaivá válik”, miközben maga a Carl Schmitt-i értelemben vett „politikai” (*Politische*) látszólag feloldódik a globális kapitalizmus személytelen gazdasági folyamataiban.

Azt, hogy a Molnár által felvázolt hanyatláselmélet mennyire képes a történelemben megnyilatkozó forradalmak folyamatainak modellezésére, természetesen lehetne vitatni. Molnár a forradalmat Tocqueville-hoz hasonlóan egyetlen, az újkori történelemben végighúzó szálként közelítette meg, és ez a szál nála alapvetően az ideológiában konkretizálódik. Úgy tűnik, hogy mindenütt a helyi *république des lettres*, vagyis a „filozófusok”, az ideológusok okolhatók a forradalomért. Ezzel szemben fel lehet vetni: nem lehetséges-e, hogy az ideológiai tényező csupán *egyetlen* tényező, amely a forradalmak kitörésében szerepet játszott, hogy a forradalmaknak lehetnek és vannak más, nem kevésbé fontos okai is, illetve hogy a különböző újkori forradalmak hasonlatossága csak felszíni? Egy kritikus azt mondhatná: nem érdemes például a „történelemben végighúzó forradalmi fonálra” felfűzni az 1688-as úgynevezett „dicsőséges forradalmat” Angliában, amely védelmezői aktus, s például Edmund Burke szerint is „megőrző forradalom” volt. De így értelmezte az amerikai és a francia forradalom különbségét Hannah Arendt is, aki félreértésnek tekintette e kétféle forradalom közötti kontinuitás gondolatát.²⁶ Kuehnelt-Leddihn pedig egyenesen úgy vélte: „A filiáció az amerikai függetlenségi háború

24 Mindenekelőtt ide kapcsolhatók a BLM, az LMBTQ és a radikális feminista mozgalmak, amelyek a 2010-es évek második felétől komolyabb lázongásokhoz és „forradalmi erőszakhoz” vezettek az Egyesült Államokban és Nyugat-Európa nagyvárosaiban. Két amerikai szociológus, Bradley Campbell és Jason Manning írják le legújabbban e folyamatok hátterét *The Rise of Victimhood Culture. Microaggressions, Safe Spaces, and the New Culture Wars* című könyvükben, ahol részletesen dokumentálják például a „diverzitási hivatalok” létrejöttét az amerikai egyetemeken, ahol panaszt lehet tenni a „nem eléggé diverz” szemléletű tanárok és hallgatók ellen. Számos egyéb jelenséget tárgyalnak, amelyek szerintük összefüggenek egy újfajta erkölcsi kultúra felemelkedésével. Ez az új „áldozatkultúra”, mely a forradalmi dialektika konfliktuselméletének „áldozatokra” és „elnyomókra” építő logikája alapján jött létre.

25 Vö. Klaus Schwab – Nicholas Davis: *Shaping the Fourth Industrial Revolution* (2018) és Klaus Schwab – Thierry Malleret: *COVID-19: The Great Reset* (2020).

26 ARENDT: *Lm.* 30. és 60–66.

és a francia forradalom között csak technikai értelemben létezik, az eszmék tekintetében borzalmas és katasztrofális félreértéssel állunk szemben.”²⁷ Molnár érvelésének terminológiai precizitását, argumentumainak kidolgozottságát, megközelítéseinek eredetiségét természetesen lehet kritikusan megközelíteni, egy valamit azonban érdemes megjegyezni: kétségtelenül igen tiszteletreméltó bátorságra vall az, ha valaki óriási ideológiai ellenszélben felvállalja egy népszerűtlen eszme védelmét, *Az ellenforradalom* és más művek által felvetett kérdések pedig olyanok, amelyek a modern politikai egzisztencia mélyrétegét érintik.

Magától értetődően merül fel a kérdés: amennyiben Molnár Tamás a modernitás kibontakozásának történetét, illetve jelenkori állapotát ennyire sötét színekben látta, javasolt-e vagy legalábbis felvázolt-e valamiféle kivezető utat abból a helyzetből, amelybe a jelenkori embert értelmezésében a forradalom juttatta? Erre a kérdésre egyértelmű nemmel lehet felelni. Molnár, habár kifejezetten kemény kritika alá vetette a szociális, a technológiai és a politikai modernitás legalapvetőbb ideáit és struktúráit, voltaképpen semmiféle pozitívumot nem társítva ezek kibontakozásához, nem kívánta azt sugallni, hogy a folyamat valamiféleképpen visszaalakítható lenne, vagy egyáltalán, azt vissza kellene alakítani.

Habár a sajátos molnári szempontrendszerben és az alkalmazott kritikai módszer vonatkozásában úgy tűnhet, nincsenek engedmények a forradalom elmélete felé, a *par excellence* ellenforradalmi gondolkodókkal szemben, mint amilyen de Bonald, de Maistre vagy akár egy évszázaddal később, a német „konzervatív forradalom” gondolkodói voltak, kitűnik, hogy a filozófus valójában nem volt híve annak az ellenforradalomnak, amely de Maistre-rel szólva „a forradalom ellentéte”. Úgy tűnik, nem fogadta el, hogy lehetséges lenne egy „megőrző forradalom” vagy „konzervatív forradalom”, értékelésében ugyanis a forradalmiság *per se* mindig negatív.²⁸ Az ellenforradalmi gondolkodás fentebb megemlítt formáival ellentétben soha nem is jutott olyan konklúzióhoz,

mely szerint a forradalom által lerombolt struktúrák, eszmei abszolútumok bármilyen értelemben helyreállíthatók volnának – vagyis Molnár egyáltalán nem is tett kísérletet politikai megoldás megfogalmazására. Ahelyett, hogy alternatív rendszerjavaslatokkal állna elő, amelyek egyfajta különutat, harmadik utat vagy alternatív

ideológiai ellenszélben képviselte az ellenforradalom ügyét

modernitást képezhetnének (ahogyan például a német forradalmi konzervativizmus tette a 20. század első felében),²⁹ mintha áthelyezné az egész problémát a politikairól a tiszta gondolkodás síkjára.

Ami az ellenforradalom lehetőségével kapcsolatosan a molnári elmélet tanulmányozásából levonható: a filozófus mintha úgy látná, a történelem folyamata nem tervezhető, egyetlen utópia sem teljesezhet be, és ha valamit, akkor éppen ezt tanulhatjuk meg az emberi történelem folyamataiból. Egyetlen civilizáció, társadalmi vagy államforma sem mutatkozott az örökkévalóság értelmében stabilnak. Prognosztizálható ugyanakkor, hogy az állandó változás folyamata, a strukturális instabilitás, vagyis éppen az, amely lehetővé tette a forradalom kibontakozását és győzelmét, lehetővé fogja tenni a forradalom folyamata segítségével kiépült struktúrák megváltozását is – akár azok katalizmaszerű vagy spontán felbomlásával, akár át- és a felismerhetetlenségig való tovább épülésével. Az utópiák még akkor is, ha ideig-óráig megvalósíthatónak tűnhetnek, végső soron nem működhetnek, mivel az ember sohasem lehet gép. Hiába is vesz fel például az emberi munka a gép munkájához hasonló formákat a modern ipari kapitalizmusban, hiába próbálják meg kikapcsolni az egyre

²⁷ Erik von KUEHNELT-LEDDIHN: *Leftism, From de Sade and Marx to Hitler and Marcuse*. Arlington House Publishers, New York, 61.

²⁸ A filozófus ugyanakkor nem is látta úgy, hogy valódi kontinuitás lenne saját jelene és a forradalmi töreséket megelőző múlt között – ezért is utasította el a konzervatív jelzót, s vállalta inkább a jobboldalit.

²⁹ Az irányzat egyik képviselőjének, Arthur Moeller van den Brucknak a szavaival élve: „konzervatív tett megpróbálni megteremteni azokat a dolgokat, amelyek megőrzésre érdemesek.” (Arthur Moeller VAN DEN BRUCK: *Das dritte Reich*. Ring Verlag, Berlin, 1923. 215.)

Molnár Tamás válogatott művei

Bernanos: his political thought and prophecy. 1960.

The decline of the intellectual. 1961 / *Az értelmiség alkonya* (ford. Mezei Balázs) Akadémiai, 1996.

The two faces of American foreign policy. 1962.

Africa: a political travelogue. 1965.

South West Africa: the last pioneer country. 1966.

Utopia, the perennial heresy. 1967 / *Utópia. Örök eretnekesség* (ford. Boros Attila) Szent István Társ. 1993.

Sartre: ideologue of our time. 1968.

The counter-revolution. 1969 / *Az ellenforradalom* (ford. Turgonyi Zoltán) Kairosz, 2005.

La gauche vue d'en face. 1970.

God and the knowledge of reality. 1973 / *A filozófusok istene* (ford. Mezei Balázs) Európa, 1996.

Authority and its enemies. 1976 / *Az autoritás és ellenségei* (ford. Ábrahám Zoltán) Kairosz, 2002.

Christian humanism. 1978 / *Keresztény humanizmus. A szekuláris államnak és ideológiájának kritikája* (ford. Turgonyi Zoltán) Kairosz, 2007.

Theist and atheist. 1980 / *Teisták és ateisták. A hitetlenség tipológiája* (ford. Kádár András) Európa, 2002.

Tiers-Monde: idéologie, réalité. 1982.

The pagan temptation. 1987 / *A pogány kísértés* (ford. Berényi Gábor) Kairosz, 2000.

Twin powers: politics and the sacred. 1988 / *A hatalom két arca: politikum és szentség* (ford. Mezei Balázs) Európa, 1992.

The Church, pilgrim of centuries. 1990 / *Az egyház, évszázadok zarándoka* (ford. Lukácsi Huba) Szent István Társ. 1997.

Az ideális állam kritikája. Eötvös Collegium, 1991.

L'americanologie. Le triomphe du modèle planétaire? 1991.

A racionális ember és a mechanizáció kísértése (ford. Simon Gábor) Más Kor, 1992.

L'hégémonie libérale. 1992 / *A liberális hegemonia* (ford. Gábor Zsuzsa) Gondolat, 1993. és Kairosz, 2001.

A politikai tudomány tananyaga. Balaton Akadémia, 1994.

The emerging Atlantic culture. 1994 / *Az atlanti kultúra kibontakozása* (ford. Kádár András) Kairosz, 2006.

Archetypes of thought. 1996 / *A gondolkodás archetípusai* (ford. Kádár András) Kairosz, 2001.

A modernség politikai elvei (sajtó alá rend. Boros Attila) Európa, 1998.

Századvégi mérleg: válogatott írások (szerk. Körmendy Zsuzsanna) Kairosz, 1999.

Moi, Symmaque: suivi de, L'âme et la machine. 1999 / *Én, Symmachus – Lélek és gép* (ford. Vajda Lőrinc) Európa, 2000.

Igazság és történelem. Molnár Tamás gondolatainak gyűjteménye (vál. Tóth Zoltán József) Szent István Társ. 2000.

A beszélő Isten. Prof. Molnár Tamással beszélget Járai Judit. Kairosz, 2003.

A jobb és a bal: tanulmányok (szerk. Szegedi János) Kairosz, 2004.

Du mal moderne. 1996 / *A modern-kór* (ford. Turgonyi Zoltán) Kairosz, 2008.

Emlékfoszlányok. Bernard Drumont beszélgetése Molnár Tamással (ford. Király Béla) Századvég, 2021.

Visszatekintés (ford. Barna Teréz) Magyar Szemle Füzetek, 2021.

szélesebb körben elterjedt materialista nézetek a szellemi értelemben felfogott szubjektumot, vagy fogalmaznak meg legújabbban a transzhumanizmussal, vagyis az ember és a gép valóságos összeolvastásával kapcsolatos baljós elméleteket, ez az összeolvastás végül nem fog sikerülni. Az emberben jelen van a szellemi tényező, az „isteni képmás”, amely nem programozható.

Molnárnak a forradalmi folyamattal szembeni magatartása a végső elemzést tekintve sokkal inkább emlékeztet a rezignált kritikát megfogalmazó Tocqueville, mint a harcok szembefordulást képviselő kései Burke vagy Donoso Cortés álláspontjára. Ahogyan Tocqueville mondja: a forradalom jelensége mögött az „egyenlőség növekedése” és a „különbségek csökkenése” áll, mindez pedig úgy tűnik, hogy „független az emberi szándékoktól”.³⁰ Úgy tűnik, nincs olyan emberi erő, ami meg tudná állítani a forradalmat, a jelenkori társadalom általános folyamatait tekintve pedig a feltételek további nivellálódása zajlik, amely egységesülést, standardizációt, uniformizációt feltételez. A jövő azonban nem olyan, amely az emberi szándékokkal előre látható vagy akár csak kifürkészhető lehet. Ahogyan de Maistre, a nagy ellenforradalmár gondolkodó írta: „Mindazok, akik a törtélemtől írtak vagy elmerültek a történelem tanulmányozásában, csodálattal figyelték ezt az emberi szándékokkal mit sem törődő, titkos akaratot.”³¹ ■

30 Alexis de TOCQUEVILLE: *Az amerikai demokrácia*. ford. ÁDÁM Péter et al., Európa, Bp. 1993. 590.

31 DE MAISTRE: *l.m.* 153.